Fonti per lo studio delle istituzioni ecclesiastiche locali

Francesca Magnoni
Istituto Italiano per gli Studi Storici, Napoli

Fictabilles (?) Spatus (?) Anni . Mcclxxx[illegible] .

In Curia de Forle

Beltraminus filius quondam Guidini tolotti habitator de aste deb(et) dare quolib(et) anno in sancto martino usq(ue) ad certum t(em)p(u)s p(ro) ficto unius petie t(er)re ar(atorie) et p(ro) ter(r)e vidate iacente in sparmaticha p(er)t(icarum) xxx vel circha, de qua idem guidinus investitus fuit de hinc tunc ad sanctum Mar(tinum) et ad annos sex inde sequentes p(er) carta rogata p(er) b[illegible] de zandobio (?) not(ari)o die kall(endis) may . Mccclxxxvij . dando o(mn)i anno in s(an)c(t)o Mar(tino) (nota q(uod) p(ro) p(rese)nti anno tenet ad medium) — lb duas s(olidos) dece(m) imp(eriales), ova xxiiij . galline

Item Beltraminus respondet p(ro) medietate

Item p(ro) p(re)cio

Petrus de petrall de petringo (?) deb(et) dare omni anno in s(an)c(t)o Mar(tino) p(ro) ficto p(er)ticarum xviij . t(er)re ar(atorie) et p(er)tine iacent(is) in bayo — lb una s(olidos) quatuor imp(eriales), ova xxiiij . galline

Item petrus [illegible] die xxv novemb(ris) [illegible] de [illegible] — lb j s(olidos) iiij

Item p(ro) p(re)cio et p(ro) alia ratione — lb

. . Filii et heredes q(uon)dam Johis Oxize (?) de [illegible] debent dare quolib(et) anno usq(ue) ad certum t(em)p(u)s p(ro) ficto p(er)ticarum cerredine [illegible] p(ar)te [illegible] terre . vel circa [illegible] de medio, ar(atorie) et [illegible] illorum de rivola (?), a monte pagam de aziel — lb quindecim imp(eriales), capones duos, ova xxiiij . gall(ine)

Item p(ro) p(re)cio

Item fil(ii) et her(edes) [illegible] die [illegible] novemb(ris) [illegible]
Item [illegible] ova xxiiij
Item [illegible] die [illegible] novemb(ris) [illegible]
[illegible]
et habet [illegible] — Item [illegible]
pettazu[illegible] [illegible]
[illegible]
Item [illegible] — lb x s(olidos) x
Item [illegible]
quatuor [illegible]
[illegible] — lb iiij
[illegible]

ASDBg, Mensa Vescovile, Censuale 2

Census cere episcopatus pergamensis anni 1429.

Presbiter et beneficiales ecclesie sancti Pancratii pergamensis loco presbiteri Antonii de Muzzo et aliorum capellanorum altaris beate Virginis Marie site in predicta ecclesia dare tenentur libras unam cere laborate singulis annis in perpetuo in die dominice olivarum cuilibet anni per censu et nomine census
item pro pluribus annis preteritis

Priorissa monales et capitulum monasterii Matris Domini pergamensis dare tenentur sibi — libras sex cere laborate — Solvit ipsa priorissa pro anno 1429 ut apparet in libro anni 1428. Die xvi aprilis 1430 solvit ipsa priorissa pro anno 1430 consignato per Tomasinum de Serina libras sex candelarum cere.

Prepositus et fratres sancti Bartolomei in primo ordinis humiliatorum pergamensis dare tenentur nobis secundum ordinem Cremonensem et Crema — libras duas cere laborate

Hospitale sancti Antonii in prato et fratres eiusdem dare tenentur quolibet anno perpetuo in festo sancti Antonii — libras tres cere laborate — Die xviii februarii 1432 solvit frater Antonius consignatas in Franceschinum de Cene libras tres candelarum cere

Hospitale sancte Marie Magdalene pergamensis dare tenetur quolibet anno perpetuo in die dominico olivarum — libram unam cere laborate
Item pro fundatione ecclesie sue dare tenetur nobis — libram unam cere laborate — Die xxvi septembris 1431 solvit ipsum hospitale sancte Magdalene pro anno presenti libras quattuor cere laborate consignatas per Bartolaminum dictum Palacorum

Prior et fratres sancti Leonardi ordinis cruciferorum dare tenentur nobis — libram unam cere laborate — Solvit prior sancti Leonardi pro anno presenti ut apparet in libro anni 1428.

Priorissa moniales et capitulum monasterii sancte Lucie extra muros pergamensis dare tenentur nobis — libram unam cere laborate — Die 6 octobris 1431 solvit ipsa priorissa sancte Lucie consignatas in Betinum de Albano ex nomine libras unam candelam cere

Hospitale et monasterium sancti Georgii de Spino extra muros pergamensis dare tenentur nobis — libras quattuor cere laborate — Solvit monasterium sancti Georgii de Spino pro anno presenti ut apparet in libro anni 1428.

Hospitale ministri et fratres sancti Lazari infirmorum pergamensis dare tenentur nobis — libram unam cere laborate — Die xxviii septembris 1431 solvit frater Georgius minister sancti Lazari consignatas in Pezzola de Adriaca libras unam candelarum cere.

Priorissa moniales et monasterii sancte Marte pergamensis dare tenentur nobis — libras tres cere laborate — Die xvi novembris solvit ipsa priorissa sancte Marte consignatas per Iacominum de Scarpardo libras tres cere laborate. Die iii aprilis consignavit ipsa priorissa sancte Marte pro censu anni 1430 libras tres candelarum cere.

In burgo sancti Andree pergamensis

Prepositus fratres domus et monasterii domus Comunis ordinis humiliatorum pergamensis dare tenentur nobis — libram unam cere laborate — Solvit prepositus domus Comunis ipsius pro anno presenti ut apparet in libro anni 1428.

Hospitale sancti Tome de la Galinazia et ministri eiusdem dare tenentur nobis — libram unam cere laborate — Solvit ut apparet in libro anni 1428.

Prepositus fratres et monasterii domus humiliatorum de Galgari pergamensis dare tenentur nobis — libras tres cere laborate — Solvit ipse prepositus de Galgario pro anno presenti 1429 ut apparet in libro anni 1428.

ASDBg, Mensa Vescovile, Censuale 4

Infra s(cri)pt(a) sunt Anovallia celebrata in eccl(es)ia d(omi)ni s(an)cti Alexandri maior(is) p(er) p(re)totu(m) annu(m) cu(m) currentis MCCCCxxix t(em)p(o)re Caneuarie (presbyteri) p(res)b(ite)ri Cresimbem de martinego cap(ella)ni ip(s)i(us) eccl(es)ie. videlicet.

Primo de mese ianuarij

Anovalle d(omi)ni p(res)b(ite)ri Achini (?) q(uondam) canonici hui(us) eccl(es)ie celebratu(m) fuit die s(anctorum) Fabian(i) [Veneris] decimo q(ui)nto ianuarij et fuerunt infr(ascript)i d(omi)ni (?)

d. — p(re)p(o)situs

p(res)b(ite)r — Johanes de albino

p(res)b(ite)r — gaspar de cluat(is)

p(res)b(ite)r — iohanes de comedun(o)

p(res)b(ite)r — bernardus de besutio

gaspar de soltia non fuit in matutinis

Johanes de cluat(is) non fuit in uesp(er)is

Parolus de cluat(is)

p(res)b(ite)r — Cresimben(us) de martinego

Johanes de vintio

Martinus de bergamo

Vincentius de cluat(is)

Minores

zuchinus de pumo

zeruch(us) de pont(e)

Ptolomeus de carabell(is)

franzischin(us) de comedno.

Anovalle Johanis de mosita celebratu(m) fuit die (?) (ut) s(upr)a

Anovalle d(omi)ni aripandi de dou(?) celebratu(m) fuit die (ut) s(upr)a

Anovalle d(omi)ni franz(is)c(i) de lacta celebrat(um) fuit die (ut) s(upr)a

Anovalle franzischi de bugatis (?) q(uondam) p(re)p(o)siti hui(us) eccl(es)ie celebratu(m) fuit die (ut) s(upr)a

ASDBg, Archivio Capitolare 906

Categoria XIII N. 3 = Armadio V. R. 3. 4. 6

Expense de mense marc(ii)

In xpi nomine amen hee sunt expen(se) fact(e) p(er) d(omi)n(u)m p(rese)b(ite)r(u)m ... de ... can(onicum) et can(onicum) ... comunis ecclesie s(an)c(t)i alex(andri) maioris p(er)gami ... anno d(omi)ni curr(ente) mille trecento trigesimo octavo videlicet sicut infra est.

1338

Primo enim expen(si) din(arios) vi p(ro) virgula una posita ad oriolos.

It(em) din(arios) xviii in libro uno papiri p(ro) fac(iendo) tres quaternellos.

It(em) din(arios) x in quaterno uno papiri p(ro) exemplando fict(a) contract(us).

It(em) din(arios) duos in papirio sup(er) q(uo) scripti sunt residua ...

It(em) din(arios) vi in hostiis.

~~It(em) din(arios) xvi ... zenalie ... ecclesie ...~~ ... scriptu(m) e(st) in ...

It(em) din(arios) xxviii in lavatura pannorum ecclesie.

It(em) din(arios) ii in aportatura olei p(ro) duas vices.

It(em) din(arios) i in aqua posita in pavellis ecclesie.

It(em) sol(idos) vi in libris quatuor olei olive p(ro) lampadibus ecclesie.

It(em) sol(idos) vii ... imp(eriales) in lib(ris) quinque olei olive ... consa.

It(em) din(arios) xii in salibus p(ro) ... aptanda.

It(em) expen(si) sol(idos) xxviii et din(arios) ... dat(os) ... d(omi)no ... qui plus expen(sum) ... in ... ut apparet in libro rationum die xxviii marcii.

It(em) din(arios) ... dat(os) ... custodi ... emp(...) ... aptandum claustrum ecclesie ...

It(em) sol(idos) vi et din(arios) quinque dat(os) ... balduccha ... die ...

~~Sum(m)a est sol(idi) ... et din(arii) vii.~~

Expen(se) de mense aprilis.

Primo enim expen(si) sol(idos) quatuor imp(eriales) dat(os) illis q(ui) ... ecclesias ... alex(andri) et pet(ri).

It(em) sol(idos) duos in ... p(ro) duobus paliis aptandis.

It(em) din(arios) quatuor p(ro) faciendo aptare ... palios.

It(em) din(arios) quatuor in lignis ... ad calefaciendum p(ro) lampadibus.

It(em) din(arios) ... q(ui) portaverunt ... aq(ue) ...

~~It(em) din(arios) sol(idos) sex et din(arios) quatuor in vino p(ro) ...~~

It(em) ~~sol(idos)~~ sol(idos) xxxii imp(eriales) dat(os) p(ro) elemosina ... sol(idos) x ... fratrum minorum ... et heremitanorum. ~~Et~~ ~~sol(idos)~~ ii ... de ...

It(em) din(arios) vi i(n) hostiis.

It(em) din(arios) quatuor in granareis ...

It(em) din(arios) ... i(n) ... olei.

It(em) din(arios) ... in portatura d'aque in pavellis ecclesie.

... fine leggi ...

ASDBg, Archivio Capitolare 428

428

Sinodus provincialis Pergami habita a Castono sive Cassono Mediolani archiepiscopo anno MCCCXI, a cura di C.Castiglioni, in RR.II.SS.[2], IX, 3, Bologna 1935

Rubrica quales debent esse promovendi ad dignitates, vel ecclesias parochiales.

[…] *Ad regimen quoque parochialis ecclesie nullus aliquatenus assumatur, nisi noverit bene legere et cantare vel saltem legere et construere condecenter, in cantu aliqualiter informatus et non attingens vigesimum quintum annum.*

1371

139

In nomine domini. Ego Franciscus Benevenuti Zenalie pergamensis publicus imperiali
auctoritate notarius ac officialis scriba spiritualis curie pergamensis hec sequentia instrumenta
conscripsi et acta iussu vestro tradidi et scripsi in anno domini millesimo trecentesimo
septuagesimo primo indictione nona ut inferius etc.

Impositio litterarum citationis visitationis capituli ecclesie pergamensis

In nomine domini. Anno nativitatis eiusdem millesimo trecentesimo septuagesimo primo
indictione nona die decimo Iunii, in Civitate pergami in episcopali palatio pergamensi
ad bancum ubi iura redduntur per venerabilem virum dominum Guillelmum de Ominis
presbiterum [illegible] canonicum [illegible], Reverendi in Christo patris et domini domini fratris
Lafranchi dei et apostolice sedis gratia Episcopi pergamensis et comitis vicarium generalem
prefatus dominus vicarius sedens pro tribunali imposuit et iussit michi
Francisco notario predicto registrari litteras infrascripti tenoris, quarum
tenor sequitur in hec verba.

littera

Guillelmus de Ominis presbiter [illegible] canonicus [illegible]. Reverendi in Christo
patris et domini domini fratris Lafranchi dei et apostolice sedis gratia Episcopi
pergamensis et comitis vicarius generalis, ac etiam in hac parte a patre domino
episcopo specialiter deputatus. Dilectis nobis in Christo .. Archidiacono .. preposito ..
Archipresbitero .. canonicis .. capelanis .. ceterisque clericis et custodibus ecclesie
pergamensis, ac omnibus dignitates personatus, beneficia et officia quelibet obtinentibus
in eadem, salutem in domino et mandatis nostris huiusmodi firmiter obedire.
Quoniam pastoralis officii debitum nos compellit visitationis officium exercere
in Civitate predicta, ut ecclesiarum status dispositis meritis et excessibus
clericorum in melius reformentur et ecclesie cum debita custodia teneantur, ac iura que
[illegible] inchoandum ut
[illegible] visitandi a matrice ecclesia dictante
capite [illegible] omnibus [illegible] visitationis membra reliqua melius
[illegible] Ideo intendentes visitationem predictam iuxta traditam
nobis formam, vos omnes et singulos [illegible] sub infrascriptis
monemus, citamus et requirimus vosque et vestrum singulos
penis [illegible] quatenus vos domini archidiacone .. archipresbiter ..
canonici .. capelani ceterique clerici et custodes ad ecclesiam [illegible]
vesperarum hora post nonam [illegible] die septima mensis Iulii
[illegible] in choro ipsius ecclesie [illegible]. Et vos domini .. preposite .. canonici

ASDBg, AC 47, atti del notaio Francesco Zenale

ASDBg, AC 47, atti del notaio Francesco Zenale, cc.138v-139v

In nomine Domini. Anno nativitatis eiusdem millesimo trecentesimo septuagesimo primo, indictione nona. Die lune septimo iullii. In episcopali palatio Pergamense, ad banchum ubi iura redduntur per infrascriptum dominum vicarium.
Hec sunt inquisiciones quas facit et facere intendit venerabilis vir dominus Guilielmus de Minutis presbiter, iuris canonici peritus, reverendi in Christo patris et domini domini fratris Lafranci Dei et apostolice sedis gracia episcopi Pergamensis et comitis vicarius generalis, ac in vicariatu suo ad actum visitacionis specialiter per suprascriptum dominum episcopum deputatus circa visitaciones faciendas super statu et corectione et refformatione ecclesie Pergamensis, prelatorum, canonicorum et mansonariorum ipsius ecclesie super capitulis seu articulis infrascriptis, que ecclesia Pergamensis consistit in duabus ecclesiis simul unitis, videlicet ecclesia Sancti Alexandri maioris Pergamensis et ecclesia Sancti Vincentii Pergamensis.

Quorum capitulorum seu articulorum tenor talis est:
primo si sciunt vel credunt aliquam personam in civitate vel diocese Pergamense contra fidem catholicam.
Secundo si sciunt in dicta ecclesia vel credant quod sit aliquis prelatus vel canonicus qui habuit viciosum ingressum.
Tercio si dominus archidiaconus dicte ecclesie corigit canonicos et mansionarios dicte ecclesie erantes in officio divino ad suprascriptam ecclesiam.
Quarto si canevarius dicte ecclesie et comunitatis eiusdem fideliter et diligenter facit officium suum.
Quinto si canonici rescidentes ad dictam ecclesiam faciunt septimanas suas in officio divino in suprascripta ecclesia et vadunt ad officium cum cotis et hore canonice dicuntur in ecclesia.
Sexto si custodes dicte ecclesie horis debitis pulsant horas canonicas et debitas.
Septimo si garulatur in ecclesia quando celebrantur misse et alia divina officia et stant devote quando levatur corpus et sanguis Domini.
Octavo si diebus dominicis et festivis celebrantur misse cum diacono et subdiacono.
Nono si cantantur misse quando fiunt annualia pro animabus deffunctorum.
Decimo si scit aliquem canonicum vel mansionarium dicte ecclesie qui teneat aliquam concubinam, amasiam vel focariam.
Undecimo si cantatur officium devote et ordinate non sicopando.
Duo decimo si tempore quo cantatur officium aliquis canonicus vel sacerdos vel alius beneficiatus vadit vagando per dictam ecclesiam.
Tercio decimo si aliquid impignoratum dicte ecclesie et maxime libri, calices, palea et alia ornamenta dicte ecclesie.
Quarto decimo si domus dicte ecclesie et ipsa ecclesia cadunt aut minantur ruynam.
Quinto decimo si elimosine que consueverunt fieri ad festivitates nativitatis Domini et Pascatis resurectionis Domini fiunt de bonis comunitatis dicte ecclesie sicut consueverunt fieri an ne.
Sexto decimo si corporalia dicte ecclesie sunt monda an ne.
Decimo septimo si suprascripta ecclesia illuminatur sicut debet.
Decimo octavo si ille canonicus suprascripte ecclesie qui non est in sacris ordinibus semel in anno si comunicat et confitetur peccata sua an ne.
Decimo nono si portatur per canonicos et mansionarios dicte ecclesie debita reverentia prelatis dicte ecclesie an ne.
Vigesimo si canonici dicte ecclesie vadunt ad celebrandum missas extra ecclesiam suam precio aliquo.
Vigesimo primo si mansionarii dicte ecclesie sint et resident in ecclesia.
Vigesimo secundo si statuta et constitutiones dicte ecclesie sunt corigenda an ne et quid est corigendum.
Vigesimo tercio si predicatur in ecclesia per fratres mendicantes diebus domenicis ut consuevit fieri.
Vigesimo quarto si canonici et mansionarii dicte ecclesie sunt lusores taxilorum an ne.
Vigesimo quinto si recordatur de aliquo quod sit utile et ad honorem dicte ecclesie quod sit ordinandum.
Vigesimo sexto si scit aliquem prelatum vel canonicum suprascripte ecclesie vel aliquem alium presbiterum vel clericum civitatis et diocesis Pergamensis diffamatum de aliquo termine.
Vigesimo septimo si habent in dicta ecclesia libros, calices, paramenta et alia ornamenta ecclesiastica decentia ad divinum cultum deputata.
Vigesimo octavo si s<c>it aliquem qui teneat de bonis[a] ecclesie suprascripte.
Vigesimo nono si sacerdotes celebrant devote in dicta ecclesia.
Tregesimo si corpus Christi, crisma, oleum sanctum et reliquia sanctorum sunt in loco tuto et honesto et sub bona clausura.

Bibliografia minima

Cammarosano P., *Italia medievale. Struttura e geografia delle fonti scritte*, Firenze 1991.
Chiese e notai (secoli XII-XV), Quaderni di storia religiosa, Sommacampagna 2004
Chiodi L., Bolis A., *Nota ecclesiarum civitatis et episcopatus Bergomi MCCCLX*, in *Bergomum*, LI (1957)
Chittolini G., «*Episcopalis curie notarius». Cenni sui notai di curie vescovili nell'Italia centro settentrionale alla fine del medioevo*, in *Società, Istituzioni, Spiritualità, Studi in onore di Cinzio Violante*, Spoleto 1994.
I Registri vescovili dell'Italia Settentrionale (secoli XII-XV), a cura di A. Bartoli Langeli e A. Rigon, Roma 2003
La parrocchia nel medioevo: economia, scambi, solidarietà, a cura di A. Paravicini Bagliani, Roma 1995
Magnoni F., *Episcopalis curie notarii*. Il caso bergamasco", in "Studi in onore di Giorgio Chittolini, Roma Viella 2012
Magnoni F., *Le rendite del vescovo. Tra amministrazione e conservazione: i registri dei censi dell'episcopato bergamasco, secoli XIII-XV*, Bergamo, Centro Studi e Ricerche Archivio Bergamasco, 2012
N. Coulet, *Les visites pastorales,*Turnhout 1977, aggiornato 1985 (Typologie des sources du Moyen Age)
Pievi e parrocchie in Italia nel basso medioevo (sec.XIII-XV). Atti del VI Convegno di storia della Chiesa in Italia, Roma 1984.
Pievi, parrocchie e clero nel Veneto dal X al XV secolo, a cura di P. Sambin, Venezia 1987.
Sambin P., *Il vescovo vicentino Altegardo e un questionario per la visita pastorale*, in *Studi di Storia ecclesiastica medievale*, a cura di P. Sambin, F. Seneca, Venezia 1954.
Schiavini Trezzi J., *Dal Collegio dei Notai all'Archivio Notarile. Fonti per la storia del notariato a Bergamo (secoli XIV-XIX)*, Bergamo 1997.
Synodus provincialis Pergami habita a Castono sive Cassono Mediolani archiepiscopo anno MCCCXI, a cura di C.Castiglioni, in RR.II.SS.[2], IX, 3, Bologna 1935
Turchini A., *Per la storia religiosa del '400 italiano. Visite pastorali e questionari di visita nell'Italia centro-settentrionale*, in "Rivista di Storia e letteratura religiosa", 13 (1977), pp. 265-290.
Turchini A., *Studio, inventario, regesto, edizione degli atti delle visite pastorali: esperienze italiane e problemi aperti,* in *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*, a cura di U. Mazzone e A. Turchini, Bologna 1985.
Vescovi e diocesi in Italia dal XIV secolo alla metà del XVI secolo. Atti del convegno di Storia della chiesa in italia, a cura di G. De Sandre Gasparini, A. Rigon, F.G.B. Trolese, G.M. Varanini, Roma 1990